

Forrai Gábor

LOCKE SZEMANTIKÁJA: VÉDŐBESZÉD*

Locke szemantikája, a közfelfogás szerint, nagyon fontos és nagyon téves. Nagyon fontos, mert rendkívül világosan mutat be egy látszólag plauzibilis képet a jelentésről és a kommunikációról – egy olyan képet, mely a jelentésről való laikus beszédben ma is érzékelhető. E kép szerint a szavak borítékok, amelyekbe gondolati elemeket csomagolunk. A szó jelentése vagy tartalma a belecsomagolt gondolati elem. A kommunikáció úgy történik, hogy a beszélő privát gondolati tartalmait nyilvánosan hozzáférhető borítékokba teszi, a hallgató pedig felbontja ezeket, s így hozzáfér tartalmukhoz. A kommunikáció akkor sikeres, ha a hallgató azt veszi ki a borítékból, amit a beszélő beletett. Ennek persze feltétele az, hogy a beszéd értelmes legyen: a beszélő gondolja is azt, amit mond, vagyis ne üres borítékokat küldözgessen. Locke mintha pontosan ezt a képet fejtené ki. Hiszen a következőket mondja: (1) A szavak, legalábbis elsődleges és közvetlen jelentésükben, a beszélő ideáit jelölik – nem mások ideáit, vagy a dolgok valóságát. (2) A beszéd akkor értelmes, ha a kimondott szót valóban társítjuk a megfelelő ideával. (3) A beszélő akkor érteti meg magát, ha sikerül a hallgató elméjében felkelteni a megfelelő ideákat.

Ez a kép azonban nagyon téves is. Legfőbb hibája a pszichologizmus. Feltételez egy nem-nyelvi szférát, a gondolkodás vagy elme szféráját, s a nyelvi jelenségekről oly módon kíván számot adni, hogy pszichológiai entitásokat vagy folyamatokat rendel hozzájuk. Ilyen lenne a jelentés, a sikeres kommunikáció és az értelmes beszéd iménti magyarázata. Mint azonban a múlt század folyamán bőven volt alkalmunk megtanulni, e pszichologista stratégia kudarcra van ítélve. (1) A gondolkodás valójában nem független a nyelvtől. Ha van is nyelvtől független gondolkodás, az absztrakt és logikailag szervezett gondolkodás csak a nyelv segítségével lehetséges. (2) Van egy sor olyan nyelvi jelenség, amelynek magyarázatára a pszichologista stratégia eleve alkalmatlan. Ezért a pszichologizmus hajlamos arra, hogy mindent egy kaptafára húzzon, illetve hogy bizonyos dolgokról megfeledekzen. (3) Többnyire csak látszólag nyújt magyarázatot. A magyarázatokban szereplő pszichológiai entitásokkal kapcsolatban ugyanis gyakran újfent felvethetők olyan kérdések, amelyeket eredetileg a nyelvi kifejezésekkel kapcsolatban vetettünk fel. A kérdéseket így csak áttoljuk egy másik síkra, de nem válaszoljuk meg. (4) A pszichologista magyarázatok rendszerint introspektíve hamisak. Nem észlelünk magunkban olyan folyamatokat, amilyenek a pszichologista szerint elménkben lejátszódnak. (5) A pszichologizmus azzal a veszéllyel jár, hogy a nyelvet priváttá teszi. Hiszen nehezen garantálható, hogy a különböző elmékben lezajló folyamatok minden releváns szempontból egyformák.

Locke-nak rendszerint a két utóbbit szokás felhánytorgatni. Sem amikor értelmesen beszélünk, sem amikor másokat megérteni vélünk, nem szoktunk olyasmit tapasztalni, amit Locke leír, ti. hogy ideák futnának át elménken. Továbbá, maga Locke is elismeri: lehetséges, hogy ugyanazok a tárgyak különböző személyeknél különböző egyszerű érzéki ideákat keltenek. Márpedig ennek katasztrofális következményei lehetnek, hiszen összetett ideáink legfontosabb építőkövei éppen az egyszerű érzéki ideák. Így ha ezek személyenként különbözhetnek, akár ideáink többsége vagy akár összes külvilágra vonatkozó ideáink személyenként különböző lehet. S ha ez így van, oda megértés lehetősége. Ehhez képest Locke elég flegmán napirendre tér az egyszerű ideák esetleges különbözősége fölött.

* A dolgozathoz vezető kutatást az OTKA támogatta.

Locke szemantikájának az eddigiekben rekonstruált értelmezése és értékelése helytelen és igazságtalan. Olyan tanításokat vetít bele, amelyeket nem vallott, illetve egyoldalúan emel ki bizonyos aspektusokat. Véleményem szerint Locke szemantikáját ismeretelméleti vállalkozásának részeként kell értelmeznünk, s a kérdést a következőképp kell feltennünk. A 17. században az ismeretelméleti vizsgálódások alapfogalma az idea. Miért nem éri be Locke az ideákkal? Miért tartja szükségesnek a szavak részletes vizsgálatát? Pusztán azért, mert a megismerés közös vállalkozás, amely feltételezi a kommunikációt? Azt hiszem, Locke-ot ennél sokkal súlyosabb és konkrétabb megfontolások vezérlik. Ezek közül hármat emelek ki.

Az első az, hogy értelmeznie kell az elkülönített-zavaros distinkciót. A XVII. században az új filozófia hívei egyetértenek abban, hogy a tudás feltételezi a világos és elkülönített ideákat. Bármilyen komoly ismeretelméletnek jellemeznie kell tudni a világosságot és az elkülönítettséget. A legelterjedtebb álláspont szerint ideáink jellege eredetüktől függ. Ami az érzékekből származik, az homályos és zavaros. Ha világos és elkülönített ideákra akarunk szert tenni, figyelmen kívül kell hagynunk mindent, ami érzéki. De Locke ezt nem fogadhatja el, hiszen szerinte ideáinknak két forrása van: az érzéki tapasztalat és a reflexió, melyek közül az előbbi a fontosabb. A világosság és elkülönítettség szokásos értelmezése ezért oda vezetne, hogy tudásunk nem terjedhet túl a reflexiók ideák körén, vagyis legfeljebb elménk működéséről rendelkezhetünk tudással. Ezért Locke átértelmezi e fogalmakat. Számunkra itt az elkülönítettség-zavarosság distinkció fontos, ti. ebben játszik szerepet a nyelv. Két idea akkor van elkülönítve, mondja Locke, ha olyan szorosan kapcsolódnak neveikhez, hogy az egyik névhez mindig az egyik ideát kapcsoljuk, a másik névhez pedig a másikat. Ez akkor lehetséges, ha az idea valamennyi összetevőjét számon tartjuk, s szilárdan hozzákapcsoljuk a szóhoz. Ekkor a tartalmát teljesen lefedő név segítségével elkülöníthető a többi ideáktól. Ha a név nem kapcsolódik elég szorosan egy pontosan rögzített összetevőkből álló ideához, ez – mivel feltételezni szoktuk, hogy a verbális distinkciók mindig tükrözik az ideák közötti megkülönböztetéseket – arra vezet, hogy összekeverjük az ideákat. Vagyis, azok az ideák lesznek elkülönítettek, illetve zavarosak, amelyek neveik révén jól megkülönböztethetők, illetve nem különböztethetők meg jól.

Az elkülönítettség-zavarosság distinkció ezen átértelmezése lehetővé teszi Locke számára, hogy új receptet adjon arra, hogy miként tehetünk szert elkülönített ideákra. Nem kell az érzéki ideákról lemondanunk. Ehelyett egyszerűen úgy kell beszélnünk, hogy világos legyen, szavainknak milyen ideák felelnek meg. Amikor tehát hosszasan ecseteli a szavak tökéletlenségeit, a velük való különféle visszaéléseket és e kettő lehetséges gyógyszereit, s ezzel filozófiai témává avatja a nyelvkritikát, voltaképpen egy nagyon is bevett 17. századi kérdést vizsgál, ti. hogy miként tehetünk szert elkülönített ideákra. Vagyis a szemantika lehetővé teszi számára, hogy a 17. századi ismeretelméleti paradigma egyik kulcsfogalmát és tudásunk növelésének ehhez kapcsolódó programját átmentse saját empirista ismeretelméletébe.

Másodszor, pontosan ezt a gondolatot aknázza ki annak érdekében, hogy számot adjon az erkölcsi tudás státusáról. Locke a tudást igen szigorúan értelmezi, az ideák egyezésének, ill. meg-nem-egyezésének észleléseként. Ez a tudás egyetemes, szükségszerű és tökéletesen bizonyos. Mármost az, hogy egy adott területen lehetséges-e tudás, attól függ, hogy a terület szempontjából döntően fontos ideák milyen jellegűek. Az erkölcsi ideák módozatok. A módozatokkal kapcsolatban elvben lehetséges a demonstratív tudás. A módozatok ideáit ugyanis önkényesen alkotjuk meg, anélkül, hogy bármilyen külső standardhoz kellene igazodnunk. Mivel ezek saját szabad alkotásaink, pontosan tudhatjuk, hogy milyen egyszerű ideákból épülnek fel. Ezért egyezéseiket és meg-nem-egyezéseiket pontosan feltérképezhetjük. Példa erre a matematikai tudás. Ennélfogva, mondja Locke, az erkölcs területén lehetőség van a demonstratív tudásra. Sajnos nem rendelkezünk ilyennel. Miért nem? Két tényező együttes hatásának eredményeképpen. Egyrészt, az erkölcsi ideák összetettebbek a matematikai ideáknál. Másrészt, nem áll rendelkezésünkre olyan jelölési rendszer, mint a matematikában,

Világosság
2002/4–5–6–7

Forrai Gábor:
Locke
szemantikája:
védőbeszéd

ti. amely az ideák összes elemét pontosan megjelenítené. Az aritmetikában a számok nevei, a geometriában az ábrák alkalmasak erre. Amikor tehát erkölcsi kérdésekről gondolkodunk, a megfelelő jelölés hiányában, pusztán emlékezetünkre vagyunk utalva, s mivel igen összetett ideákról van szó, elkerülhetetlenül összekeverjük őket. Vagyis az erkölcsről azért nincs tudásunk, mert ideáink zavarosak, vagy, másként fogalmazva, mert az erkölcsi nyelv meglehetősen tökéletlen.

Harmadszor, a szemantika fegyverként szolgál számos elképzelés ellen. Locke főleg a skolasztikusok ellen alkalmazza, de a karteziánusoknak is kijut a bírálathoz. A legfontosabb ilyen bírálathoz azon skolasztikus elgondolás ellen irányul, hogy demonstratív tudásunk lehet a természet dolgairól. Locke különbséget tesz a szubsztanciák nominális lényege és a reális lényege között. A reális lényeg az, amitől a dolog tulajdonságai ténylegesen függenek, s amelynek ismeretéből a dolog tulajdonságai logikailag levezethetők. A nominális lényeg egyszerűen azon összetett idea, amelyet a szó jelöl – ma úgy mondanánk, a gyakorlatban használt osztályozási kritérium. Az, hogy a szót használni tudjuk, csak azt mutatja, hogy ismerjük a nominális lényeget, azt nem, hogy a reális lényeget is ismerjük. Amikor a skolasztikusok a természet dolgairól való demonstratív tudással kérkednek, egyszerűen összetévesztik a nyelvi kompetenciát a dolgok valódi ismeretével.

Mármost Locke szemantikáját az általa szolgált ismeretelméleti célok alapján kell megértenünk. E célok érdekében Locke-nak az alábbiak mellett kell elköteleznie magát. (1) A szavak értelmüket a hozzájuk társított ideáktól nyerik. (2) A szavak és az ideák kapcsolata önkényes. (3) Nincs garantálva, hogy egy szóhoz mindenki ugyanazt az ideát társítja, vagy hogy egyáltalán társítanak hozzá ideát. (4) Nincs garantálva, hogy egy értelmes szónak bármi megfelelni valóságban. Ezen elkötelezettségek feketén fehéren megtalálhatók az *Értekezés* III. könyvének első három fejezetében, amelyen az itt bírálendő értelmezés alapul. Mármost azt állítom, hogy ha valaki olyan tanításokkal kívánja megvádolni Locke-ot, amelyek túlmutatnak az iméntieken, ti. azokon, amelyeket ismeretelméleti céljai megkívánnak, akkor Locke-ot megilleti az ártatlanság véelme, s az illető tanításokat vádlójának kell rábizonyítania. A továbbiakban amellett érvelek, hogy a Locke állítólagos pszichologizmusán alapuló vádak alaptalanok.

A pszichologizmus a nyelvi jelenségeket egyéni pszichológiai folyamatok és entitások révén kívánja magyarázni. Locke ideáit azonban nem kell pszichológiai entitásokként értelmeznünk. Természetesen gondolkodás közben ideákkal foglalatostkodunk, de ennek nem kell feltétlenül az jelentenie, hogy vannak a fejünkben bizonyos pszichológiai tárgyak, amelyeket szemlélünk, összehasonlítunk, szétszedünk, összerakunk, ide-oda rakosgatunk stb. Természetesen, amikor gondolkodunk, mindenféle pszichológiai folyamatok zajlanak bennünk. De a gondolatainkról való beszámolókat nem kell e pszichológiai folyamatok leírásának tekintetünk – ehelyett inkább az általuk kódolt *tartalmak* leírásának. Maguk e tartalmak nem az egyéni elme lakói, hanem egy absztrakt, ámde interszubjektív szférába tartoznak. Mondjuk mindketten a hétfejú sárkányra gondolunk. Ezt nem kell úgy értelmeznünk, hogy mindkettőnk elméjében van egy-egy entitás, amelyek a releváns szempontokból hasonlítanak egymásra. Ehelyett mondhatjuk azt, hogy van egy absztrakt entitás, amellyel pszichológiai folyamataink révén, mindketten kapcsolatba kerülünk. A dolgok efféle értelmezése a 17. században cseppet sem volt szokatlan. Idézzük csak fel Descartes *Elmélkedéseiből* az első istenérvet. Descartes konstatálja, hogy rendelkezik Isten ideájával. Ezt az ideát kétféleképpen veszi szemügyre. Formálisan nézve, ez pusztán az elme modifikációja, ahogy ma mondanánk, pszichológiai állapot. E tekintetben teljesen átlagos. Objektíven, azaz tartalmának szempontjából nézve, azonban ez igen kíváltságos idea, ti. egy végtelenül tökéletes lény ideája. Vagyis Descartes meglehetősen világos abban a tekintetben, hogy az Isten ideájában rejlő tökéletességet nem egy pszichológiai állapothoz, hanem egy tartalomhoz rendeli. Locke ideái is értelmezhetők ilyen módon, azaz tartalmakként. Ezek a tartalmak, jóllehet nem ragadhatók meg az egyes elmékben lezajló pszichológiai folyamatok nélkül, maguk nem az egyes elmékben fellelhető pszichológiai entitások.

Világosság
2002/4–5–6–7

Forrai Gábor:
Locke
szemantikája:
védőbeszéd

Ezen értelmezés ellen felhozható, hogy Locke-ot elkötelezi egy absztrakt entitásokat tartalmazó, gyanús ontológia mellett. De ez nem igaz. A fenti beszédmóddal nyugodtan élhetünk anélkül, hogy ontológiailag komolyan vennénk, mondván, e pillanatban nem érdekes, hogy ezen absztrakt tartalmakat miféle dolgokkal cserélhetnénk le. Locke-nak pedig pontosan ilyen a hozzáállása az ideák mibenlétét firtató kérdésekhez. Rögtön az *Értekezés* bevezetésében leszögezi: nem érdekli, hogy az ott leírtaknak milyen anyagi vagy szellemi folyamatok felelnek meg, s az efféle kérdésekre máshol is hasonlóan reagál. Ennek alapján úgy tűnik, hogy Locke-nak az ideákkal kapcsolatos megállapításait indokolatlan pszichológiai folyamatok leírásainak tekintenünk. Tudom, hogy az iménti értelmezés védelmében még nagyon sokat kellene elmondanom.¹ De hadd folytassam inkább azzal, hogy ebből mi következik!

Az első az, hogy minden olyan vád, miszerint Locke hamis képet ad a beszéd és megértés során lezajló pszichológiai folyamatokról, teljesen helytelen. Locke nem pszichológiai folyamatokat ír le, hanem az e folyamatokban rejlő vagy nem rejlő tartalmakat.

A második az, hogy Locke-ot nem fenyegeti a privátság réme. Ez csak akkor fenyeget, ha az ideákat pszichológiai entitásoknak tekintjük. Hiszen nyilvánvalóan vannak köztünk pszichológiai különbségek, s e különbségek kiterjedhetnek ideáinkra. Ez még nem volna baj. De ha egyszer az ideák csak annak számára hozzáférhetőek, akinek az elméjében léteznek, e különbségek talán örökre rejtve maradnak előttünk. Talán nincs valódi megértés, csak látszólagos. Ez az, ami aggasztó. Ha azonban az ideák interszjektív tartalmak, nem kell aggódnunk. Persze előfordulhat, és elő is fordul, hogy valaki nem ért meg valamit, mert nem fogja fel a szavak mögött álló ideákat. De az efféle meg-nem-értések orvoslásának nincs elvi akadály.

A privátsággal kapcsolatban hadd tegyek még egy megjegyzést. Ezt a vádat gyakran azzal támasztják alá, hogy Locke maga mondja – mit mondja: hangsúlyozza! –, hogy a szó a beszélő saját ideáját jelöli. Igen, de ezt rögtön megszorítja azzal, hogy csak elsődleges és közvetlen jelentésében. Ha egy szó, valaki által kimondva, egyáltalán jelöl valamit, akkor mindenképpen jelöli a beszélő ideáját. De Locke nem mondja, hogy mást nem jelöl. Igenis jelölheti mások ideáit és a dolgok valóságát. Csak éppen erre nincsen garancia. De nem azért nincs garancia, mert mindenki be van zárva saját pszichológiai állapotainak börtönébe. Hanem egyrészt azért, mert a szavak jelentése önkényes, s ezért nem biztos, hogy egy szóhoz mindenki ugyanazt az elvben interszjektív tartalmat társítja. Másrészt azért, mert az ilyen tartalmaknak nem mindig van megfelelője a valóságban – gondoljunk az egyszarvú ideájára.

Végezetül, a pszichológista magyarázó stratégia korlátozott, illetve elhibázott voltát kifogásoló ellenvetéseket illeti, ezek is elesnek, mert hát Locke nem követi a pszichológista stratégiát. Sőt, az ilyen ellenvetések anélkül is ad acta tehetők, hogy felhasználnánk az idea fogalom iménti értelmezését. Elég azt mondanunk, hogy Locke nem kíván *magyarázatot* adni a jelentésre, az értelmességre és a kommunikációra. Ismeretelméleti céljai szempontjából fontos, hogy le tudja ezeket írni. De arra nincs szüksége, hogy a leírásra felhasznált fogalmi apparátus valódi magyarázatokra is alkalmas legyen. S ezen ponton ismét utalhatunk a bevezetésre, ahol Locke világossá teszi, hogy az egyszerű, történeti, magyarázó pusztán leíró módszert szándékozik követni.

¹ Ezt az értelmezést, mely távolról sem bevett, tudtommal elsőként James Gibson fogalmazta meg, *Locke's Theory of Ideas and its Historical Relations* (Cambridge: Cambridge University Press, 1917), 13–28. o., újabban pedig John W. Yolton képviselte erőteljesen, *Perceptual Acquaintance from Reid to Kant* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1984), 88–104. o. Charles Landesman „Locke's Theory of Meaning” c. cikkében (*Journal of Philosophy*, 14 (1976) 23–35. o.) amellett érvel, hogy bár az 'idea' szó számos jelentésben előfordul Locke-nál, nyelvfilozófiai téziseit az iménti jelentésben kell vennünk. Újabban ez az értelmezés az oktatási célzatú munkákban is tárgyalásra kerül – E. J. Lowe, *Locke on Human Understanding* (London és New York: Routledge, 1995), 42–47. o., valamint Vere Chappell, „Locke's Theory of Ideas” (*The Cambridge Companion to Locke*, szerk. Vere Chappell, Cambridge: Cambridge University Press, 1994), 31–35. o. Bírálatait ld. Michael Ayers, *Locke* (London és New York: Routledge, 1991), Vol I, 52–59. o.

Az ellene felhozott vádaktól így végső soron csak annyi marad, hogy a nyelvhasználat naiv, „postai” modelljét követi – ha nem is pszichológista, mert hát a szóborítékokba nem privát pszichológiai állapotokat, hanem interszjektív tartalmakat csomagoltat. De ez a kép még nempszichológista változatában is téves, hiszen azt sugallja, hogy a tartalmak függetlenek a csomagolástól. Ez pedig csak abban az értelemben igaz, hogy a tartalom és a csomagolás kapcsolata önkényes – ti. a szavak konvencionális jelek. Abban az értelemben viszont nem, hogy a tartalmak mindenféle csomagolástól függetlenül is létezhetnének. Márpedig Locke úgy kezeli az ideákat, mintha azok a szavaktól függetlenül is létezhetnének.

Ez a bírálóat éppannyira jogos, mint amennyire egyoldalú. Kétségtelen, hogy Locke szerint a megismerés az ideák körében zajlik, s eszébe sem jut, hogy az ideákat a nyilvános nyelv szavai révén értelmezze, vagy hogy helyükbe a szavakat állítsa. Ugyanakkor minden kortársánál jobban látja a nyelv ismeretelméleti jelentőségét. Már említettem, az elkülönített ideákat voltaképpen világos jelentésű szavakként értelmezi, s így az ideák bírálatának helyében a nyelv bírálatát állítja. Az erkölcsi ideák vizsgálatakor, melyet szintén említettem, még tovább megy. Az a baj, mondja, hogy az igen összetett ideákat, ha nincsenek szorosan egy szóhoz kötve, nem tudjuk észben tartani. Az összetett ideák esetében a szó nem pusztán címke, amelyet egyszerű ideák valamely együttesére rábiggyesztünk. Sokkal inkább spárga, amellyel az egyszerű ideákat összekötjük. A matematikai jelölés nagy előnye éppen abban áll, hogy nem engedi az összetételeket széthullani. Ez a gondolat, ti. hogy az összetett ideák elemeit a név egyesíti, több alkalommal is előkerül. Ezzel Locke félig-meddig felismeri, hogy a nyelv nem pusztán ruha, amelybe gondolatainkat öltöztetjük, hanem ténylegesen befolyásolja a gondolkodást. Azt is látnunk kell, hogy ennél nem léphetett tovább. Ehhez le kellett volna számolnia az ideák tanával. Márpedig a szavak vizsgálatára éppen az sarkallta, hogy megmaradhasson az ideák tanának keretein belül.

Összegzés. Locke-ra nem úgy kell tekintenünk, mint az első modern nyelvfilozófusra, aki számára a nyelv önmagáért volt fontos, s aki megtette nekünk azt a szívességet, hogy elkövetett pár naiv, ám tanulságos tévedést. Napjaink nyelvfilozófiai kérdései nem igazán érdekelték. Szemantikája „alkalmazott szemantika”, amely ismeretelméleti célokat szolgál, mégpedig 17. századi ismeretelméleti célokat. De kidolgozása során alkalmanként olyan megállapításokra jutott, amelyek kilógnak az ideaelmélet keretéből, s a huszadik század nyelvi fordulatának irányába mutatnak.

Világosság
2002/4–5–6–7

Forrai Gábor:
Locke
szemantikája:
védőbeszéd